

Rilke Oroszországhoz kötődő, mély lelki kapcsolatától eltekintve – szemenszedett hazugság az egész. Nemkülönböztetve hamisítvány a hivatkozott költemények, idézetek és források jelentős része is. A valós és valótlan adatok annyira összegubancolódtak, hogy kibogozásuk mostanra már külön kutatást igényelne, így hát bíbelődni velük nem érdemes. A szerző ezúton kér elnézést az olvasótól. Célja nem a félrevezetés volt, inkább a szórakoztatás. Egyfajta, a léha tudomány és az elmélyülten bogarászó fantázia határvonalán egyensúlyozó, „így is lehetett volna” játék. Egyben tiszteletteljes főhajtás a megidézett és hamisított szerzők, műfordítók, irodalomtudósok és képzőművészek előtt. A szerző azt sem tagadhatja el, hogy a mesterkedése során megélt vérbő, ám tisztességtudó hazudozás öröme felér a lelkes kutatásával, talán még az alkotásával is. Tevékenysége kicsit a templomi freskók restaurálásához hasonlít. A restaurátor egyaránt szem előtt tartja a műtárgy tökéletességeit és fogyatékosait, munkája során magányos és szinte kötelezően alázatos, gondolatai a rég meghalt, talán név szerint nem is ismert mesterek körül forognak, azokkal vitázik, beszélget, mókás neveket agyal ki a számukra. Néha még dühös is rájuk. Ezért esik meg olykor, hogy pihenésképpen és magányát feloldandó, kisautót, repülőgépet pingál az angyalok közé a jámbor hívők által nem látható zugokba, majd gyerekeket csalogat fel az állványzatra, hogy legalább nekik megmutathassa azokat. Ennek értelmében a szövegben bujkáló ironia senki felé sem irányuló gúny, nem is kritika. Pusztán és kizárólag önironia. Mindamellet a szerző szándéka szerint nem nélkülöz bizonyos, korunk számára célzott üzenetet.

Alberto Manguel

HAMIS SZÍNEN FELTÜNTETNI

Szilágyi Mihály fordítása

„És mit szóljak azokról, akiket inkább nevezhetünk ferdítőknek, mint fordítóknak, mert elárulják, akit közvetítenek, csorbítják a hírnevét, és azzal csábítják a tudatlan olvasókat, hogy hamis színben tüntetik fel őt.”

(Joachim du Bellay: A FRANCIA NYELV VÉDELME ÉS ISMERTETÉSE [1549])

„Csak azt tudjuk tiltani, amit meg tudunk nevezni.”
(George Steiner: BABEL UTÁN [1973])

1992–93-ban angolra fordítottam az akkor már nem élő Marguerite Yourcenar három elbeszélését. A belőlük álló kötet a francia kiadásban a CONTE BLEU, az én angol átültetésemben a BLUE TALE [Kék mese] címet kapta. A később oly jeles stílusává lett szerző nagyon korai műveiről van szó. Érthető módon az ifjúkor szertelenségével és mindentudásával íródtak, ezért hol jajvörösek, hol nyugikékek. Mivel a fordítónak – a szerzővel

ellentétben – van lehetősége kijavítani a múltbéli hibákat, úgy véltem, hogy Yourcenar ifjonti szövegének összes csillámát és tekervényét megtartani merő pedantéria volna, inkább szólna az irodalmi vesézőknek, mint a könyvbarátoknak. Amellett az angol nyelv kevésbé túri a tobzódást, mint a francia. Úgyhogy néhol – *mea culpa*, *mea maxima culpa* – csendben lenyestem egy jelzőt, kimetszettem egy túlbujánzott hasonlatot.

Vladimir Nabokov, amikor barátja, Edmund Wilson megbírálta göcsörtös ANYEGIN-fordítását, azt válaszolta, hogy a fordítónak nem az a dolga, hogy csiszolja vagy világossá tegye az eredetit, hanem hogy olyan szöveget adjon az egyik nyelven nem tudó olvasónak, amelyet *szóról szóra* a másik nyelv azonos jelentésű szavaiból állított össze.¹ Nabokov nyilván úgy vélte (noha nehezen tudom elképzelni, hogy a jeles mester így értette), hogy a nyelvek mind jelentésükben, mind hangzásukban „egyenértékűek”, és az egyik nyelven alkotott kép a másikon is elképzelhető anélkül, hogy teljesen újraalkotnák. Az igazság ezzel szemben az (mint arra minden fordító már az első oldal elején rájön), hogy ami az egyik nyelvben főnix, az egy másikban nem több egy tyúknál a baromfiudvarban, és ha e szárnyast a hamvaiból feltámadt madár méltóságával akarjuk felruházni, ahhoz egy másik nyelvben egy másik különleges teremtményt kell keresni a bestiáriumból. Az angolban például a *phoenix* szó máig vadságot sugall, a spanyol *ave fénix* a XVII. századi bombasztos irály hagyatéka.

A kora középkorban a *translation* (a latin *transferre* múlt idejű melléknévi igenevéből) valamely szent földi maradványainak máshova vitelét jelentette. Néha törvénytelenül, mert az egyik város – hogy híresebb legyen – ellopta azokat a másiktól. Így kerültek Konstantinápolyból Velencébe Szent Márk maradványai egy kordényi disznóhús alatt, melyet nem érinthettek Kelet kapujának török őrei. Elhozni egy értéket, és valami módon a magunkévá tenni – ez talán közelebb áll a fordítás lényegéhez, mint Nabokov meghatározása.

Nincs feddhetetlen fordítás. A fordító, a szerzőség alkalmi bitorlója, mindig értelmezi a tárgyat és kifejtését, kizár vagy elhallgat más szövegeket, és újrafogalmaz. Minthogy nem elfogulatlanabb az olvasónál, a felelőssége messze túlnő a szöveg keretein; a nyelvek közötti, sőt a saját nyelvén belüli és a műfajok, az egyes irodalmak közötti területre is kiterjed. Nem minden szövegátültetés tekinthető fordításnak. Charles és Mary Lamb gyermekeknek szóló Shakespeare-meséi, vagy amikor Virginia Woolf egyes Turgenyev-írásokat Constance Garnett fordításában „emel be az angol irodalomba”,² vagyis az óvodának vagy a British Librarynek készített szövegváltozatok etimológiai értelemben nem fordítások. A fordító – előnyösen vagy hátrányosan – mindig új jelentésbe bújtatja a szöveget.

Ha a fordítás egyszerű nyelvi áttétel volna, nem adna több lehetőséget a szöveg torzítására és cenzúrázására (feljavítására és megvilágítására), mint a fénymásolás vagy – legföljebb – a kézi átírás. Nabokov bánatára nem az. Ha belátjuk, hogy pusztán az egyik nyelvből, környezetből és időből a másikba való áttünetés révén minden fordítás javít vagy ront a szövegen, akkor azt is be kell látnunk, hogy minden fordítás – átírás, újrafogalmazás, újracímkezés – rejtett aktuális és egyéni értelmezéssel látja el az eredetit. És itt jön a képbe a cenzúra.

Az olvasó azzal, hogy az eredeti „változatának” tekinti a fordítást, hallgatólagosan elfogadja, hogy az elrejtethet, eltorzíthat, elhomályosíthat, sőt elhallgathat más szövegeket. John Boswell a középkori homoszexualitásról szóló alapművének szöszedetében a „fordítás”-nál ez áll: „I. torzítás”, mely szerinte „a történelmi feljegyzések szándékos megha-

misítása”. Nincs elegendő hely itt felsorolni a görög és római klasszikusok fertőtlenített fordításait, melyek torzításai a nemi hovatarozást meghamisító személynévmáscserétől a teljes elhallgatásig terjednek. E sorsra jutott például a Lukianosznak tulajdonított AMORES, melyet 1780-ban Thomas Francklin – mert néhány férfi nyíltan megvitatta benne, hogy a nők vagy a fiúk a kívánatosabbak – kihagyott a szerző műveinek angol fordításából. „*De minthogy e kérdés, legalábbis országunkban, régen a nők javára dőlt el, szükségtelen a további vita*”³ – írta a cenzortermészetű Francklin.

A XIX. század folyamán kizárólag cenzúrázott fordításban ajánlották a nők erkölcsi épülésére a görög és római klasszikusokat. J. W. Burgon tiszteletes 1884-ben az oxfordi New College szószékén ebből kiindulva prédikált az ellen, hogy nők is bekerülheszenek az egyetemre, ahol eredetiben kellene tanulmányozniuk a szövegeket: „*Ahhoz, hogy egy nő sikerrel tudja felvenni a »versenyt« a férfiakkal, fenntartás nélkül a kezébe kell adnunk az ókori klasszikusokat, vagyis bevezetni őt a görög és a római irodalom fertelmeibe. Tényleg ezt akarjuk? Tantervbe venni, hogy tiszta lelkük az antik világ szennyével piszkolódják? Hogy lányáguk virágjában százával ismerjenek meg olyan visszataszító dolgokat, melyek nélkül a nők, bármely korúak (és a férfiak is, ha ez lehetséges volna), ezerszer inkább megvolnának?*”⁴

Nemcsak egy szót vagy mondatot lehet a fordításban cenzúrázni, hanem egy egész kultúrát is, mint az évszázadok során már annyiszor megtörtént a leigázott népek körében. A XVI. század végén például II. Fülöp spanyol király, az ellenreformáció bajnoka, felhatalmazta a jezsuitákat, hogy a ferencesek példáját követve, vessék meg a lábukat az őserdőben a mai Paraguay területén. 1609-től 1767-ig, a gyarmatokról való kiűzésükig a jezsuiták telepeket létesítettek bennszülött guaraní indiánoknak,⁵ fallal körbezárt közösségeket, melyeket *reducciones*nek neveztek, mert a bennük élő férfiak, nők és gyerekek létét a keresztény civilizáció dogmáira „redukálták”. A leigázók és a leigázottak különbözőségét azonban nem volt könnyű leküzdeni. „*Amiért én istentelen vagyok a maga szemében – mondta az egyik guaraní sámán a misszionáriusnak –, épp azért keresztényiellen maga az enyémben.*”⁶ A jezsuiták megértették, hogy a hatékony hit-térítés kölcsönösséget igényel, és a másik megértése nélkül a bennszülötteket – a keresztény misztikus irodalomból vett kifejezéssel élve – nem lehet „*észrevétlenül megigézni*”. Ehhez az első lépés a nyelvük megtanulása és lefordítása volt.

Egy kultúrát az határoz meg, hogy mit tud megnevezni. A cenzúrázáshoz a megszálló kultúrának is rendelkeznie kell e szókinccsel, hogy ugyanazokat a dolgokat meg tudja nevezni. Ezért a hódítók nyelvére fordítás mindig magában rejti a beolvadás vagy a megsemmisülés és a meghódítottak nyelvére való fordítás az elhatalmasodás vagy a fellazulás veszélyét. A fordítás a politikai kiegyensúlyozatlanság minden változatát magában rejtheti.

A guaraní (noha megváltozott formában, ma is több mint egymillió paraguayi nyelven) a jezsuiták érkezése előtt csak beszélt formában létezett. Ekkor történt, hogy egy ferences barát, Luis de Bolaños, akit a helybeliek a nyelvérzéke miatt Isten varázslójának neveztek, összeállította az első guaraní szótárt. Művét a jezsuita Antonio Ruiz de Montoya folytatta és tökéletesítette, aki évek fáradságos munkája után A GUARANÍ NYELV NAGYSZÓTÁRA címet adta a kész kötetnek. A dél-amerikai jezsuita missziók történetéről szólva, egy gyűjteményes kötet⁷ előszavában a paraguayi író, Augusto Roa Bastos rámutat: ahhoz, hogy hinni tudjanak Krisztus vallásában, az őslakosoknak mindenekelőtt figyelmen kívül kellett hagyniuk, vagy át kellett értékelniük ősi felfogásukat az életről és a halálról. A keresztény és guaraní vallás közös elemeit felhasználva, a jezsuiták úgy fordították

vissza a guaraní mítoszokat, hogy az indiánok megsejthessék vagy felismerhessék Krisztus igazságát. Ńamandú, az Első, Eredendő és Alapvető – aki az ősködből megteremtette testét, jellegzetes viseletét és tartozékait – lett a keresztény Isten a TEREMTÉS KÖNYVÉ-ből. Tupá, az Első szülő – egy kisebb istenség a guaraní panteonból – lett Ádám, az első ember. Yvyrá yuasá – a keresztbe tett két karó, a földi birodalom pillére – a szent kereszt. És minthogy Ńamandú második tette a világ teremtése volt, a jezsuiták könnyűszerrel meg tudták adni az isteni hatalom kellő súlyát a guaraníra fordított BIBLIÁ-nak.

A guaraní nyelv spanyolra fordítása során a jezsuiták az indián társadalomban elfogadható, sőt kívánatos viselkedési normákat a katolikus egyház vagy a spanyol udvar felfogása szerint értelmezték. Önerzetüket, az ajándék szórtlan átvételét, az általánostól eltérő felfogásukat, az évszakok és az életkor változásához igazodó magatartásukat nyersen és megfontolatlanul gőgnek, hálátlanságnak, oktalanságnak és bizonytalanságnak fordították. E minősítések vezettek oda, hogy a bécsi világutazó, Martin Dobrizhoffer 1873-ban, tizenhat évvel a jezsuiták kiűzése után AZ ABIPÓNOK TÖRTÉNETE című könyvében így ír a guaraní romlottságáról: „Számos erényük – mely az értelmes, kultúrára és tanulásra képes lények sajátja – felettébb zavaros beállítottságot takar. Ösztönszerű viselkedésükben a gőg, a hálátlanság, az oktalanság és a bizonytalanság elemei fonódnak össze. Ezekből az alapvető tulajdonságaikból következik tunyaságuk, iszákosságuk, nyeglenségük, gyanakvásuk és sok más, az erkölcsiségüket romba döntő hibájuk.”⁸

A jezsuiták állításával ellentétben az új hit nem járult hozzá az őslakosok boldogságához. A francia felfedező, Louis Antoine de Bougainville 1759-ben tömören így jellemezte a guaraníkat: „Szomorú népség. Folyton remegnek a kicsinyes és szigorú gazda botjától, nincstelenek, és oly egyhangú munkát kell végezniük, amely unalmával képes megölni az embert. Ezért, amikor meghalnak, bánkódás nélkül hagyják el ezt az életet.”⁹ Mire a jezsuitákat kiűzték Paraguayból, a spanyol krónikás, Fernández de Oviedo már azt állapította meg a guaraní nép civilizálóiáról, amit a brit Calcegus Britannia római megszállóiáról: „A kik mindezt végbevitték, békésnek nevezik e leigázott területeket. Én úgy érzem, több mint békések – megtörték.”¹⁰

A történelem burkoltabb cenzúrázásra is ismer példákat, és egyes országokban a fordítás a „veszélyes” szerzők megszelídítésének eszköze lett korunkban. (A brazil Nélida Piñón Kubában, a dekadens Oscar Wilde Szovjet-Oroszországban, az indián történetírók az Egyesült Államokban és Kanadában, a francia fenegyerek George Bataille a francóista Spanyolországban mind csonkított kiadásban jelentek meg. És, minden jó szándékom ellenére, az én Yourcenar-fordításom nem meghamisított-e? A politikailag kényelmetlen szerzőket sokszor le sem fordítják, a nehezebb stílusúak helyett könnyebben emészthetőt választanak, vagy gyenge, vagy nehezebb fordításra kárhoztatják őket.

De nem hamisítás és csalás minden fordítás. Előfordul, hogy a fordítás ment meg egy kultúrát, és ez igazolja a fordító kitartó szellemi törekvését. 1976 januárjában az amerikai lexikográfus, Robert Laughlin térdre ereszkedett a dél-mexikói Zinacantan városának főbírája előtt, és egy olyan kötetet nyújtott felé, amelynek az összeállítás a tizennégy évébe került. A TZOTZIL NAGYSZÓTÁR-at, amellyel Chiapas állam 120 000 maja – a Denevér Népe néven is ismert – lakosának nyelvét tette hozzáférhetővé angolul.¹¹ A szótárt átadva, azon a nyelven szólt az előljárához, amelyet oly gondosan megörökített: „Ha idejön egy idegen, és azt mondja magukról, hogy ostoba, számár indiánok, kérem, mutassa meg neki ezt a könyvet, a tzotzil tudás és szellem 30 000 szavát.”

Ennyi elég is, legyen elég.

Jegyzetek

1. Vladimir Nabokov: STRONG OPINIONS. Vintage Books, New York, 1982.
2. Virginia Woolf: THE ESSAYS OF VIRGINIA WOOLF I. 1912–1918. Szerk. Andrew McNeillie. Hogarth Press, London, 1987.
3. John Boswell: CHRISTIANITY, SOCIAL TOLERANCE AND HOMOSEXUALITY: GAY PEOPLE IN WESTERN EUROPE FROM THE BEGINNING OF THE CHRISTIAN ERA TO THE FOURTEENTH CENTURY. University of Chicago Press, 1980.
4. Jan Morris (szerk.): THE OXFORD BOOK OF OXFORD. Oxford University Press, 1978.
5. Guaraní vonatkozású irodalom magyarul: Boglár Lajos: A KULTÚRA ARCAI – MOZAIKOK A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA KÖRÉBŐL. Napvilág Kiadó, 2001; A NAPTESTŰ PA'Í – GUARANÍ MÍTOSZOK ÉS MESÉK. Európa Könyvkiadó, 1979. – *A ford.*
6. TENTACIÓN DE LA UTOPIA: LA REPÚBLICA DE LOS JESUITAS EN EL PARAGUAY. Előszó: Augusto Roa Bastos, válogatta és bevezeti: Rubén Bareiro Saguier és Jean-Paul Duviols. Tusquets, Barcelona, 1991.
7. Uo. Roa Bastos előszavából.
8. Martin Dobrizhoffer: GESCHICHTE DER ABIPONER, EINER BERITTENEN UND KRIEGERISCHEN NATION IN PARAGUAY. Bécs, 1783. (Abipón: kihalóban lévő indián törzs, egykor Dél-Amerika legnagyobb lovas népe Paraguay és Argentína határvidékén.)
9. Louis Antoine de Bougainville: JOURNAL DU VOYAGE AUTOUR DU MONDE, IN BOUGAINVILLE ET SES COMPAGNONS AUTOUR DU MONDE, 1766–1763. Imprimerie Nationale, Párizs, 1977.
10. Tacitus: HISTORIES & ANNALS, vol. I. Szerk. C. H. Moore és J. Jackson. Loeb Classical Library, William Heinemann, London, 1963.
11. Alexander Cockburn: THE GREAT TZOTZIL DICTIONARY. In: SOHO SQUARE I. Szerk. Isabel Fonseca. Bloomsbury Press, London, 1988.

G. István László

NEGYVENHARMADIK VÉDŐBESZÉD

Találkoztunk a mosodában. A gyűrött ruhakupacok, mintha torz embereket borítanának be. Elvesztegetett lélek mindegyik ruhabála. Kotorásztam a zsebemben az aprók után. Nekem az etetés sosem ment. A pénzbedobó szájban az érmék összeakadt fogaskerekek. Apádat szökőkút szórta szét, most a mosóport elkülönített rekeszbe öntöm. Alig biccentesz, csak nézéseden a hályog színe változik. Egymás melletti gépbe öntjük a ruhát, mintha együtt hánynánk. Civilizált gyűlöletünk a mosószerszágban feloldva nem mérgez, nem bánt. Beállítjuk az időt, külön-külön, nem nézek oda. Közös gyerekünket nem tudnád megszülni. Begyűródne a lelke a testedbe, mint mosódobba a ruha.